

ŁUKASZ BŁASZCZAK

ORCID: 0000-0002-3372-4043

Uniwersytet Wrocławski

DOWÓD Z DOKUMENTU TRADYCYJNEGO (PAPIEROWEGO) A DOWÓD Z DOKUMENTU ELEKTRONICZNEGO. PROBLEM ODRĘBNOŚCI CZY TOŻSAMOŚCI ŚRODKÓW DOWODOWYCH. POSTULATY *DE LEGE LATA* I *DE LEGE FERENDA*

Abstrakt: Artykuł dotyczy problematyki stosowania dowodów w procesie cywilnym. Odnosi się on do zagadnienia dowodów papierowych i elektronicznych. W kodeksie postępowania cywilnego pojęcie dowodu nie zostało uregulowane. Natomiast znajduje się ono w kodeksie cywilnym. Opracowanie wyjaśnia wiele kwestii związanych ze stosowaniem dowodów elektronicznych w procesie cywilnym. Przedstawia poglądy doktryny oraz stanowisko sądów.

Słowa kluczowe: dokument tradycyjny, dokument elektroniczny, proces cywilny, sąd, postępowanie dowodowe, domniemania prawne

I. POJĘCIE DOKUMENTU W ŚWIETLE POGLĄDÓW DOKTRYNY ORAZ REGULACJI PRAWNYCH. UWAGI WPROWADZAJĄCE

Słowo dowód jest wieloznaczne i niezwykle pojemne treściowo. W doktrynie podkreśla się nawet, że byłoby dobrze, gdyby słowo dowód — ze względu na swoją wieloznaczność — dało się całkowicie wyrugować z języka prawnego i prawniczego. Nie wydaje się to jednak możliwe w stopniu zupełnym. W związku z tym należy wyróżnić te znaczenia, które w zasadzie są podstawowe, a jednocześnie najczęściej wyróżniane¹. Pod nazwą dowód należy więc rozumieć: przebieg rozumowania, które prowadzi do osądu o pewnym stanie rzeczy; zwrot językowy (zdanie lub ocenę); czynność dowodową, której wytworem jest dowód; postępo-

¹ Ł. Błaszczak, [w:] *System Postępowania Cywilnego*, t. 2. *Dowody w postępowaniu cywilnym*, red. Ł. Błaszczak, Warszawa 2021, s. 89; K. Czech, *Dowody i postępowanie dowodowe w międzynarodowym arbitrażu handlowych oraz inwestycyjnym. Zagadnienia wybrane*, Warszawa 2017, s. 167 n.; J. Wróblewski, *Sądowe stosowanie prawa*, Warszawa 1988, s. 210; I. Gil, P. Gil, *Dowodzenie w postępowaniu cywilnym*, Warszawa 2019, s. 10 n.

wanie dowodowe; ostateczny wynik przebiegu myślowego, zmysłową percepcję środka dowodowego; czy wreszcie środek dowodowy². Wieloznaczność pojęcia dowód nie jest najlepszym rozwiązaniem, aczkolwiek w świetle obowiązujących przepisów trudno zająć jednoznaczne w tym względzie stanowisko. Na potrzeby omawianego tu zagadnienia należałoby przyjąć rozumienie dowodu jako środka dowodowego. Wśród wielu dowodów dowód z dokumentu wywołuje najwięcej problemów związanych z jego rozumieniem, ale i z praktycznym zastosowaniem. Z tego też względu jest on przedmiotem licznych wypowiedzi naukowych oraz judykatów³. Jednocześnie można powiedzieć, że dokument jest jednym z najbardziej znanych dowodów w ramach sądowego postępowania cywilnego i także jednym z najczęściej stosowanych, mimo że w polskim procesie cywilnym obowiązuje zasada równorzędności środków dowodowych, która nie pozwala na przyznanie dowodowi z dokumentu szczególnego znaczenia w dowodzeniu faktów⁴. Pewnym wyjątkiem może być tu postępowanie odrębne w sprawach gospodarczych, gdzie priorytetem jest dowodzenie z zastosowaniem środka dowodowego w postaci dowodu z dokumentu. Świadczy o tym treść przepisu art. 458¹¹ k.p.c.: czynność strony, w szczególności oświadczenie woli lub wiedzy, z którą prawo łączy nabycie, utratę lub zmianę uprawnienia strony w zakresie danego stosunku prawnego, może być wykazana tylko dokumentem, o którym mowa w art. 77³ kodeksu cywilnego, chyba że strona wykaże, że nie może przedstawić dokumentu z przyczyn od niej niezależnych. Dodatkowo w ramach sygnalizowanego tu postępowania w sprawach gospodarczych sam dowód ze świadków ma charakter subsydiarny. W myśl bowiem art. 458¹⁰ k.p.c. dowód z zeznań świadków sąd może dopuścić jedynie wtedy, gdy po wyczerpaniu innych środków dowodowych lub w ich braku pozostały niewyjaśnione fakty istotne dla rozstrzygnięcia sprawy. Oznacza to, że w ramach przedmiotowego postępowania dowód z dokumentu jest podstawowym środkiem dowodowym, za pomocą którego strona dowodzi swoich racji. Skoro dowód z dokumentu jest środkiem dowodowym, to może być on zgłoszony w każdym postępowaniu cywilnym i być przedmiotem oceny ze strony organu procesowego. Zgłoszenie jednak w sposób właściwy dowodu z dokumentu wymaga znajomości nie tylko przepisów kodeksu postępowania cywilnego dotyczących tego dowodu, lecz także przepisów o dokumencie w ujęciu kodeksu cywilnego. Regulacje te pozostają bowiem z sobą w ścisłym związku⁵.

² Ł. Błaszczak, [w:] *Dowody i postępowanie dowodowe w sprawach cywilnych. Komentarz praktyczny z orzecznictwem. Wzory czynności sądowych i pism procesowych*, red. Ł. Błaszczak, K. Markiewicz, Warszawa 2015, s. 24.

³ D. Szostek, M. Świerczyński, *Moc dowodowa dokumentu elektronicznego w postępowaniu cywilnym*, „Monitor Prawniczy” 2007, nr 17, s. 935 n.

⁴ E. Rudkowska-Ząbczyk, [w:] *Dowody i postępowanie dowodowe w sprawach cywilnych*, s. 509.

⁵ H. Pietrzkowski, *Czynności procesowe zawodowego pełnomocnika w sprawach cywilnych*, Warszawa 2020, s. 507.

Generalnie rzecz ujmując, dowód z dokumentu został uregulowany przez ustawodawcę przed innymi środkami dowodowymi, w tym przed dowodem ze świadków, z biegłego, z oględzin, z przesłuchania stron i innymi, i obejmuje on przepisy od art. 243¹ do art. 257 k.p.c. W nauce podkreśla się, że dowód z dokumentu jest dowodem pośrednim, którego przeprowadzenie umożliwia weryfikację faktów istotnych dla rozstrzygnięcia sprawy za pośrednictwem świadectwa innych osób, ale jest także dowodem osobowym z racji tego, że jego przeprowadzenie prowadzi do poznania oświadczeń woli i wiedzy danych podmiotów, a przy tym nie wyklucza się kwalifikacji dowodu z dokumentu do kategorii dowodów rzeczowych⁶. Jest tak w tych wszystkich przypadkach, w których dokument staje się przedmiotem oględzin⁷.

Uwzględniając okoliczność, że dokument jest środkiem dowodowym istotnym w sądowym postępowaniu cywilnym, rodzi się kolejna kwestia, a mianowicie określenie, czym *de facto* jest dokument i w jaki sposób można by go zdefiniować. Otóż dokument powstaje przez świadome i celowe utrwalenie i przekazanie konkretnych informacji za pomocą określonych śladów⁸. Znaczenie dowodu z dokumentu uzależnione jest od systemu prawnego przyjętego w danym społeczeństwie, tradycji, zwyczajów i kultury prawnej⁹.

W doktrynie prawa procesowego przyjmowano różne definicje dokumentu. Stanowiska te można podzielić na trzy okresy, to jest na okres obowiązywania kodeksu z 1932 roku, na okres obowiązywania kodeksu z 1964 roku i na okres późniejszy, obejmujący nowelizację z 2016 roku. Zasygnalizowanie tego podziału w tym wypadku o tyle ma uzasadnienie, że pozwala zaprezentować różne zapatrywania na kwestię dokumentu i określić jego znaczenie dla prawa procesowego cywilnego.

Na tle dawnego kodeksu postępowania cywilnego (z 1932 roku) można zaobserwować tendencję do jak najszerszego ujęcia dokumentu. Gwoli przykładu, M. Allerhand wskazywał, że dokumentem jest przedmiot, który wyraża pewną myśl, a „obojętnem być winno, z jakiego jest on materiału, czy z papieru, drzew, metalu itd. czy w celu wyrażenia myśli użyto pisma, czy innych środków; pod pojęciem dokumentu podpadają więc także rzeczy wywiadowcze; czemś innym są przedmioty oględzin, które żadnej nie wyrażają myśli, jak np. pomnik, fotografia, itp.”¹⁰. Także K. Stefko za dokument przyjmował każdy przedmiot, na którym są

⁶ E. Rudkowska-Ząbczyk, [w:] E. Marszałkowska-Krześ *et al.*, *Postępowanie cywilne*, Warszawa 2011, s. 199 n.

⁷ E. Rudkowska-Ząbczyk, [w:] *Dowody i postępowanie dowodowe w sprawach cywilnych*, s. 510.

⁸ B. Kaczmarek-Templin, [w:] *System Postępowania Cywilnego*, t. 2, s. 1066; zob. także A. Bieliński, *Charakter podpisu w polskim prawie cywilnym materialnym i procesowym*, Warszawa 2007, s. 88.

⁹ Z. Resich, [w:] J. Jodłowski, Z. Resich, *Postępowanie cywilne*, Warszawa 1979, s. 369.

¹⁰ M. Allerhand, *Kodeks postępowania cywilnego*, Lwów 1932, s. 282, 283.

umieszczone znaki używane powszechnie w celu porozumienia się. „Powszechnie” znaczy, że znaki te nie mogą być znane tylko pewnym osobom. Szyfr nie jest dokumentem, najwyżej może być przedmiotem oględzin. Dokumentem są znaki na przedmiocie, bez względu na to, czy przedmiot ten jest ruchomy, czy nieruchomy¹¹. Definicję dokumentu *sensu largo* przyjmował również W. Miszewski, zakładając, że dokumentem jest każda wiadomość, utrwalona pismem lub innymi znakami:

W znaczeniu procesowym dowodem tej kategorii jest: a) dokument publiczny, czyli pismo sporządzone przez władzę, urząd lub osobę zaufania publicznego w zakresie ich działania i b) dokument prywatny, czyli pismo sporządzone bez udziału władzy, urzędu albo osoby zaufania publicznego, chociażby podpisy na nim były uwierzytelnione przez notariusza albo inny urząd¹².

Warto przytoczyć także definicję dokumentu przedstawianą przez M. Waligórskiego, który uznawał, że dokumentem w znaczeniu etymologicznym jest każda rzecz, mogąca nas pouczyć o treści pewnych zdarzeń lub stanów w nim przedstawionych. Dokument jest jednak jednocześnie dziełem ludzkim, co wiąże się z tym, że powstaje wówczas problem autora dokumentu, materiału dokumentu i jego treści¹³.

Z tego wynika, że pojęcie dokumentu na tle pierwszego kodeksu postępowania cywilnego związane było, raz — z pewną myślą; a dwa — z określonymi znakami, za pomocą których owa myśl była wyrażona. W późniejszym okresie zapatrywania na tę kwestię niewiele się zmieniły i zasadniczo w dalszym ciągu przyjmowano szerokie ujęcie dokumentu. Na przykład Z. Resich wskazywał, że dokumentem w rozumieniu kodeksu jest taki dokument będący uzewnętrznieniem jakiejś myśli czy wiadomości w drodze pisma i to nie tylko na papierze, lecz także na drzewie, metalu czy szkle. Podstawową zdaniem autora kwestią jest jednak przypisanie dokumentowi określonej myśli. Dokument niezawierający danej myśli nie może być traktowany w kategoriach dokumentu jako środka dowodowego¹⁴. Z kolei W. Broniewicz zakładał, że dokumentem jest każdy przedmiot, który zostaje pokryty pismem, z tym że jest to czynione w celu utrwalenia myśli. Dla tej koncepcji nie ma znaczenia materiał, na którym wyrażona jest owa myśl, natomiast istotne jest to, że dokument winien się wiązać z istnieniem myśli. Myśl w ramach dokumentu traktowana powinna być jako element konstytutywny. Z tej też przyczyny za dokument nie może uchodzić plomba, znak graficzny, oznaczenie miejsca w fotelu teatralnym czy też tablica rejestracyjna. Co istotne W. Broniewicz nie wskazywał, że podpis jest elementem konstytutywnym¹⁵. Natomiast

¹¹ K. Stefko, *Postępowanie cywilne*, Lwów 1936, s. 207.

¹² W. Miszewski, *Proces cywilny w zarysie. Część pierwsza*, Warszawa-Łódź 1946, s. 173.

¹³ M. Waligórski, *Polskie prawo procesowe cywilne. Funkcje i struktura procesu*, Warszawa 1947, s. 402.

¹⁴ Z. Resich, [w:] J. Jodłowski, Z. Resich, *Postępowanie cywilne*, s. 370.

¹⁵ W. Broniewicz, A. Marciniak, I. Kunicki, *Postępowanie cywilne w zarysie*, Warszawa 2014, s. 218, 219.

W. Berutowicz za dokument w szerokim tego słowa znaczeniu przyjmował każdą rzecz, która może nas pouczyć o treści pewnych zaszłości lub stanów mających znaczenie prawne. W kodeksie postępowania cywilnego pojęcie dokumentu ograniczone zostało głównie do dokumentów pisemnych, a więc takich, na których za pomocą znaków pisarskich została utrwalona treść o znaczeniu prawnym¹⁶. Zbliżone ujęcie zaprezentował również K. Piasecki, dla którego zasadnicza funkcja dokumentu sprowadza się do utrwalenia określonych spostrzeżeń lub oświadczeń w celu przedstawienia ich w tej formie w przyszłości. Dokumentem w szerokim znaczeniu jest zatem każdy przedmiot, w którym zawarta jest jakaś myśl czy też przejaw ludzkiej działalności. W tym więc znaczeniu dokumenty mające określoną treść myślową różnią się od innych, tak zwanych rzeczowych, środków dowodowych¹⁷. Najpełniejszą definicję dokumentu zaprezentował jednak K. Knoppek, który stwierdził, że dokument to każda wyrażona w formie pisemnej w języku polskim lub obcym myśl ludzka opatrzona podpisem wystawcy, uzewnętrzniona w sposób trwały i nadający się do uwielokrotnienia, a także do przeprowadzenia dowodu w postępowaniu cywilnym¹⁸. Zdaniem tego autora dokument, po pierwsze, musi być sporządzony za pomocą znaków pisarskich; po drugie, musi wyrażać myśl ludzką zawartą w nim w sposób trwały i choćby dlatego nie można uznać za dokument pisanie palcem na piasku; i wreszcie, po trzecie, dokument musi być podpisany¹⁹, a sam podpis jest przy tym elementem niezbędnym i jego składnikiem konstytutywnym²⁰. Kwestia podpisu nie była jednak jednolicie ujmowana, mimo że większość autorów stała na stanowisku, że rzeczywiście podpis nie jest niezbędnym elementem składowym dokumentu, to jednak większość z nich postulowała konieczność udowodnienia za pomocą innych środków dowodowych, kto jest autorem niepodpisanego dokumentu²¹. Natomiast brak podpisu i jednocześnie niemożliwość identyfikacji autora dokumentu wykluczała przeprowadzenie dowodu z takiego dokumentu w procesie cywilnym²².

Dotychczasowe uwagi świadczą o tym, że w doktrynie prawa procesowego cywilnego od wielu lat toczyły się i toczą spory terminologiczne co do rozumienia

¹⁶ W. Berutowicz, *Postępowanie cywilne w zarysie*, Warszawa 1984, s. 171.

¹⁷ K. Piasecki, *Postępowanie sporne rozpoznawcze w sprawach cywilnych*, Warszawa 2011, s. 285.

¹⁸ K. Knoppek, *Dokument w procesie cywilnym*, Poznań 1993, s. 35; *idem*, [w:] *System Prawa Procesowego Cywilnego*, t. 2, cz. 2. *Postępowanie procesowe przed sądem pierwszej instancji*, red. T. Wiśniewski, Warszawa 2016, s. 176.

¹⁹ K. Knoppek, [w:] *System Prawa Procesowego Cywilnego*, t. 2, cz. 2, s. 175; zob. także B. Kaczmarek, *Moc dowodowa dokumentu elektronicznego w postępowaniu cywilnym — polemika*, „Monitor Prawniczy” 2008, nr 5, s. 248 n.

²⁰ K. Knoppek, [w:] *System Prawa Procesowego Cywilnego*, t. 2, cz. 2, s. 176 n.; tak też E. Rudkowska-Ząbczyk, [w:] *Dowody i postępowanie dowodowe w sprawach cywilnych*, s. 511.

²¹ K. Knoppek, *Dokument w procesie cywilnym*, s. 36; H. Pietrkowski, *Czynności procesowe zawodowego pełnomocnika w sprawach cywilnych*, s. 507.

²² Ł. Błaszczak, *Czy anonim może być dowodem w procesie cywilnym?*, „Palestra” 2022, nr 5, s. 119, 120.

dokumentu i tego, czy powinien on być utożsamiany wyłącznie z tekstem i czy konieczne jest opatrzenie go podpisem autora²³. Jednocześnie wraz ze zmianami technologicznymi zachodzącymi w obrocie gospodarczym podjęto dyskusję nad koniecznością wykorzystania dokumentu w postaci elektronicznej²⁴. Zwrócono bowiem uwagę, że w związku ze zmianami technologicznymi oraz rozwojem poszczególnych dziedzin nauki powinno zostać zrewidowane podejście do kwestii dokumentu, nie niwelując przy tym dotychczasowego systemu prawa i dorobku doktryny²⁵.

W konsekwencji opracowano nową definicję dokumentu — w myśl postulatów pojawiających się w piśmiennictwie²⁶. Ustawą z dnia 10 lipca 2015 roku — o zmianie ustawy — Kodeks cywilny, ustawy — Kodeks postępowania cywilnego oraz niektórych innych ustaw, która weszła w życie w dniu 9 września 2016 roku, wprowadzono art. 77³ k.c. Zgodnie z nim dokumentem jest nośnik informacji umożliwiający zapoznanie się z jej treścią. Cechą konstytutywną dokumentu w rozumieniu tego przepisu jest intelektualna zawartość, czyli informacja — treść obejmująca różnego rodzaju oświadczenia, w tym oświadczenia woli, ale także oświadczenia wiedzy, uczuć, wyobrażeń lub przeżyć²⁷. Odnosząc informację do procesu komunikowania się (wszak taki jest sens komentowanego przepisu), wskazać należy, że chodzi tutaj o konkretny komunikat danej osoby, który jest uzewnętrzniony i przede wszystkim wyraża wolę tej osoby²⁸. W takim ujęciu dla bytu dokumentu nie ma znaczenia, czy jest on podpisany. Podpis nie jest zatem koniecznym elementem dokumentu. Treść dokumentu może zostać dowolnie ujawniona (znaki graficzne, dźwięk, obraz), a także utrwalona na dowolnym nośniku (papier lub plik) i za pomocą dowolnych środków (pióro, komputer, telefon komórkowy). Granicę tej neutralności wyznacza jednak realizowana przez dokument funkcja dowodowa, która wymaga, aby sposób utrwalenia informacji

²³ Zob. także J. Kaspryszyn, *Podpis własnoręczny jako element formy pisemnej czynności prawnych*, Kraków 2007, s. 116 n.; J. Widło, *Dowód z dokumentu nieobjętego podpisu wystawcy (w świetle nowelizacji Kodeksu cywilnego i Kodeksu postępowania cywilnego)*, „Przegląd Sądowy” 2017, nr 9, s. 99 n.

²⁴ M. Jesion, *Dowód z elektronicznego dokumentu prywatnego w postępowaniu cywilnym*, „Prawo Mediów Elektronicznych” 2019, nr 1, s. 5.

²⁵ D. Szostek, *Nowe ujęcie dokumentu w polskim prawie prywatnym ze szczególnym uwzględnieniem dokumentu w postaci elektronicznej*, Warszawa 2012, s. 238.

²⁶ Na co zwraca także uwagę B. Kaczmarek-Templin, [w:] *System Postępowania Cywilnego*, t. 2, s. 1067; M. Rusiński, *Dowód z dokumentu elektronicznego i wydruku w procesie cywilnym w świetle znowelizowanych przepisów kodeksu postępowania cywilnego*, „Przegląd Sądowy” 2017, nr 2, s. 62; także A. Bieliński, *Wykorzystanie elektronicznych nośników informacji w polskim postępowaniu cywilnym ze szczególnym uwzględnieniem dokumentów oraz umów procesowych*, [w:] *Europeizacja prawa prywatnego*, t. 1, red. M. Pazdan et al., Warszawa 2008.

²⁷ M. Nowak, *Rodzaje dowodów elektronicznych w postępowaniu cywilnym*, „Polski Proces Cywilny” 2022, nr 3, s. 545; I. Wolwiak, komentarz do art. 243¹, [w:] *Kodeks postępowania cywilnego. Komentarz*, red. P. Ryłski, Warszawa 2021, Legalis.

²⁸ M. Załucki, komentarz do art. 77³, [w:] *Kodeks cywilny. Komentarz*, red. M. Załucki, Warszawa 2023, Legalis.

umożliwił jej zachowanie i odtworzenie²⁹. Gdy chodzi natomiast o nośnik informacji, to ustawodawca nie sprecyzował, czym jest nośnik informacji, wskazując jedynie, by nośnik ten umożliwiał zapoznanie się z treścią informacji. Nie ma także znaczenia miejsce na nośniku informacji czy jego charakter, lecz jedynie to, by istniała możliwość zapoznania się z treścią informacji³⁰. Założyć więc należy, że dopuszczalne są zarówno nośniki tradycyjne (wydruk komputerowy, dysk twarde, pamięć typu *flash*), jak i takie, które dopiero zyskują na popularności (chmura obliczeniowa). Nie jest istotne, czy treść została utrwalona na papierze, w formie elektronicznej, zarejestrowana w formie dźwiękowej, wizualnej czy audiowizualnej³¹. Ważne jest natomiast, aby nośnik informacji umożliwiał zapoznanie się z treścią dokumentu.

Na tej podstawie można stwierdzić, że przyjęta w art. 77³ k.c. definicja dokumentu pomija wszystkie dotychczas uważane za konstytutywne cechy dokumentu, takie jak: pisemność, tekstowość oraz własnoręczny podpis wystawcy dokumentu³². Dokument zatem w rozumieniu przedmiotowej regulacji musi składać się z dwóch elementów: treści i nośnika informacji umożliwiającego zapoznanie się z tą treścią. Rozwiązanie to zatem oparte zostało na kryterium mieszanym, a więc przedmiotowo-funkcjonalnym³³.

Idąc dalej, należałoby podnieść, że przyjęta definicja dokumentu jest wyrazem koncepcji szerokiego rozumienia pojęcia dokumentu, zgodnie z którą zasadniczą jego funkcją jest utrwalenie określonych spostrzeżeń lub oświadczeń w celu przedstawienia ich w takiej formie w przyszłości. Jednocześnie zaakceptowanie tego stanowiska oznacza zerwanie z tradycyjną pisemną postacią dokumentu, a więc postacią do tej pory przyjmowaną. Pojęcie dokumentu nie jest już utożsamiane wyłącznie z „kartką papieru”, aczkolwiek i wspomniana „kartka papieru” będzie obecnie stanowiła dokument, jeżeli będzie zawierała informację umożliwiającą zapoznanie się z jej treścią. Rozszerzenie katalogu możliwych i potencjalnych dokumentów nie pociągnęło za sobą, mimo wszystko, wprowadzenia pojęcia dokumentu do samego kodeksu postępowania cywilnego. Zabieg ten mógłby okazać się zbędny, ponieważ obecnie uniwersalna definicja dokumentu z kodeksu cywilnego przydatna jest nie tylko na gruncie materialnoprawnym, ale i procesowym³⁴. Natomiast nie w każdym wypadku do „dokumentu” będą miały zastosowanie te same przepisy kodeksu postępowania cywilnego, co jest szczególnie widoczne na przykładzie dokumentów tradycyjnych oraz dokumentów elektronicznych, o czym dalej.

²⁹ J. Sadowski, komentarz do art. 77³, [w:] *Kodeks cywilny. Komentarz*, t. 1, cz. 2 (art. 56–125), red. J. Gudowski, Warszawa 2021, LEX.

³⁰ M. Załucki, komentarz do art. 77³.

³¹ *Ibidem*.

³² J. Sadowski, komentarz do art. 77³.

³³ M. Nowak, *Rodzaje dowodów elektronicznych w postępowaniu cywilnym*, s. 544.

³⁴ M. Jesion, *Dowód z elektronicznego dokumentu prywatnego w postępowaniu cywilnym*, s. 4 n.

Jednocześnie w ramach wspomnianej nowelizacji ustawodawca postanowił, że do zachowania dokumentowej formy czynności prawnej wystarczy złożenie oświadczenia woli w postaci dokumentu, w sposób umożliwiający ustalenie osoby składającej oświadczenie (art. 77² k.c.). Poza tym została także uregulowana wzajemna relacja między dowodem z dokumentu (art. 243¹ k.p.c.) a dowodem z nośników dźwięku i obrazu, czyli innego dokumentu, o jakim mowa w art. 308 k.p.c.³⁵ Niezależnie od tego z punktu widzenia prawa procesowego cywilnego zagadnienie rozumienia dokumentu niewątpliwie ma znacznie głębszy wymiar, ponieważ okoliczność nazwania określonego materiału dokumentem nie oznacza w każdym wypadku zastosowania tych samych konsekwencji procesowych (art. 243¹ k.p.c. i art. 308 k.p.c.). I ta okoliczność stanowi podstawowy w tym wypadku problem. Nowelizacja z 2016 roku potwierdza bowiem tezę, że prawo procesowe musi być dostosowane do otaczającej nas rzeczywistości i podążać za rozwojem techniki.

II. PODZIAŁ DOWODU Z DOKUMENTU NA DOKUMENT TRADYCYJNY ORAZ DOKUMENT ELEKTRONICZNY. KONSEKWENCJE PRZYJĘCIA DEFINICJI DOKUMENTU *SENSU LARGO* W ZAKRESIE ZASTOSOWANIA OKREŚLONYCH NORM PRAWA PROCESOWEGO CYWILNEGO

Uwzględniając dotychczasowe uwagi, należy założyć, że pojęcie dokumentu będzie obejmowało zarówno dokumenty, które można by określić mianem tradycyjnych (dokumenty papierowe), jak i dokumenty elektroniczne. Co prawda podział ten nie wynika z przepisów kodeksu postępowania cywilnego, niemniej jednak sygnalizuje istotne różnice wynikające ze sposobu zapisu oraz odtworzenia informacji zawartych w dokumencie³⁶. Zarówno dokument tradycyjny, jak i dokument elektroniczny jest dokumentem w rozumieniu art. 77³ k.c.

Za dokument tradycyjny należałoby uznać ten, który został sporządzony w formie papierowej, w którym podpis jest elementem składowym, jednakże nie o charakterze konstytutywnym. Nośnikiem dokumentu tradycyjnego w takim wypadku jest papier (kartka papieru). Problematyczne jest natomiast ustalenie, czy informacja zawarta w dokumencie powinna wyrażać jakąś myśl, czy też w świetle obecnej regulacji art. 77³ k.c. nie ma takiej potrzeby. Jeżeli przyjąć stanowisko, że informacja nie musi być wyrazem myśli, to na przykład bilety do kina czy teatru będą traktowane jako dokument. W przypadku dokumentów tradycyjnych wobec takiego, a nie innego sformułowania definicji dokumentu, konieczne staje się mimo wszystko jak najszersze ujęcie tej kategorii. Założyć należy, że sama infor-

³⁵ B. Kaczmarek-Templin, [w:] *System Postępowania Cywilnego*, t. 2, s. 1068.

³⁶ M. Rusiński, *Dowód z dokumentu elektronicznego i wydruku w procesie cywilnym w świetle znowelizowanych przepisów kodeksu postępowania cywilnego*, s. 65.

macja nie musi być wyrazem jakiejś myśli, co oznacza, że dokumenty w postaci skierowań, zaświadczeń, informacji czy potwierżeń określonego stanu rzeczy (na przykład legitymacja szkolna) będą kwalifikowane do dokumentów tradycyjnych niezależnie od tego, czy zawierają lub też nie zawierają jakiejś myśli.

Z kolei w przypadku dokumentu elektronicznego kwestia ta nieco się komplikuje, co wynika z jego specyfiki. Przede wszystkim należy podnieść, że dokument elektroniczny jest tworem o niejednorodnym charakterze. Za dokument elektroniczny uznać można metodę skutecznego i trwałego przechowywania treści oświadczenia w widzialnej postaci znaków językowych, a także dane zapisane na materialnym nośniku, w tym przechowywane za pomocą środków elektronicznych, i które dają się odtworzyć w postaci umożliwiającej ich percepcję³⁷. Dokument elektroniczny obejmuje bowiem różnego rodzaju pliki komputerowe zawierające dane graficzne, dane akustyczne (audio), dane multimedialne (wideo), a także oprogramowanie³⁸. Dokumenty elektroniczne nie mają cechy, która pozwalałaby na ich bezpośrednie odczytanie. Nie mają postaci materialnej, chociaż mogą być utrwalone na nośniku danych³⁹.

Wskazana definicja dokumentu elektronicznego nie koresponduje jednak z art. 3 pkt 35 rozporządzenia w sprawie identyfikacji elektronicznej i usług zaufania w odniesieniu do transakcji elektronicznych na rynku wewnętrznym (eIDAS), które wraz z systemem aktów delegowanych i implementujących zastąpiło w połowie 2016 roku dyrektywę 1999/93/WE w sprawie wspólnotowych ram prawnych dla podpisów elektronicznych, ponieważ w świetle tego rozporządzenia przez dokument elektroniczny należy rozumieć treść przechowywaną w postaci elektronicznej, a w szczególności tekst lub nagranie dźwiękowe, wizualne lub audiowizualne, a nie nośnik⁴⁰. Zachodzi więc tu pewna nieścisłość, gdy chodzi o kodeksowe rozumienie dokumentu elektronicznego i to, które wynika z rozporządzenia. Definicję dokumentu elektronicznego zawiera także ustawa z dnia 17 lutego 2005 roku o informatyzacji działalności podmiotów realizujących zadania publiczne⁴¹, która w art. 3 pkt 2 wskazuje, że dokument elektroniczny to tworzący odrębną całość znaczeniową zbiór danych uporządkowanych w określonej strukturze wewnętrznej i zapisany na informatycznym nośniku danych. Również i ta definicja nie utożsamia dokumentu z nośnikiem. Z drugiej znów strony wyodrębnienie dokumentu elektronicznego na potrzeby postępowania sądowego uzasadnione jest jego odmiennością i skomplikowanym charakterem, zwłaszcza gdy zestawimy go z postacią dokumentu tradycyjnego. Ustawodawca nie określił jednak

³⁷ B. Kaczmarek, *Dowód z dokumentu elektronicznego w świetle przepisów o dowodach w postępowaniu cywilnym*, „Monitor Prawniczy” 2006, nr 16, s. 42.

³⁸ B. Kaczmarek-Templin, [w:] *System Postępowania Cywilnego*, t. 2, s. 1087.

³⁹ *Ibidem*.

⁴⁰ Zob. także A. Zalesińska, *Wpływ informatyzacji na założenia konstrukcyjne procesu cywilnego*, Warszawa 2016, s. 124 n.

⁴¹ Dz.U. z 2014 r. poz. 1114 ze zm.

sposobu postępowania przez sąd z dokumentami innymi niż papierowe, techniki zapoznawania się z nimi, przechowywania ich, włączania do akt sprawy czy też utrwalania wyników przeprowadzonego dowodu⁴². Jest to niewątpliwie pewne niedopatrzenie ustawodawcy. Podobnie, jak podkreśla B. Kaczmarek-Templin, ustawodawca nie rozwiązał kwestii, w jakich i do kogo należących urządzeniach należy odtworzyć zawartość dokumentu elektronicznego, w szczególności przesądzić, czy strona powinna udostępnić swój sprzęt i czy w tym zakresie powinien to uczynić organ procesowy⁴³.

Dowód z dokumentu tradycyjnego jest dowodem za pośrednictwem jego formy i treści, którego przeprowadzenie polega na zapoznaniu się przez sąd z jego treścią przez przeglądanie i odczytanie. W przypadku dokumentów elektronicznych w postaci nagrań dźwięku albo dźwięku i obrazu problem wiąże się z ich przeprowadzeniem, ponieważ, raz — trzeba odczytać określone oświadczenie woli lub wiedzy; a dwa — należy ustalić okoliczności towarzyszące, na przykład ton, barwę głosu, kontekst wypowiedzi — a więc czy było to luźna rozmowa, czy też żart, czy rozmowa zawodowa itp.⁴⁴ Na tym tle dostrzec można różnice w zakresie przeprowadzenia dowodu i nie chodzi tu o szczególne postępowanie w tym zakresie, lecz o stopień skomplikowania. Nie ulega wątpliwości, że dowody elektroniczne mogą nakładać na organ procesowy o wiele większe obowiązki związane z jego przeprowadzeniem aniżeli w odniesieniu do dowodów tradycyjnych.

Dokumenty elektroniczne mogą zawierać tekst tak jak dokumenty tradycyjne, aczkolwiek w ich przypadku możliwe staje się wyrażenie treści również w innej formie. Okoliczność ta ma szczególne znaczenie dla zastosowania określonych przepisów kodeksu postępowania cywilnego i powoduje, że w pewnych wypadkach dokument elektroniczny ma niewiele wspólnego z tradycyjnym dokumentem. W zależności bowiem od tego, w jakiej formie treść w dokumencie została zaprezentowana, to zastosowanie znajdą odpowiednie przepisy prawa procesowego. Mianowicie zgodnie z art. 243¹ k.p.c. przepisy oddziału 2 Dokumenty (czyli art. 243², art. 244, art. 245, art. 246, art. 247, art. 248, 250 i następne k.p.c.) stosuje się do dokumentów zawierających tekst, umożliwiając ustalenie ich wystawców. Tak więc art. 243¹ k.p.c. znajduje zastosowanie wyłącznie do tych dokumentów, które spełniają następujące warunki: a) zawierają tekst; b) i można ustalić tożsamość wystawcy⁴⁵. W tym wypadku art. 243¹ k.p.c. będzie odnosił się zarówno do dokumentów tradycyjnych, jak i do dokumentów elektronicznych, pod warunkiem spełnienia wskazanych powyżej założeń. Na tej podstawie nie będzie zachodził dysonans między tymi kategoriami. Niezależnie od tego nie ma wątpliwości,

⁴² W szczególności K. Knoppek, [w:] *System Prawa Procesowego Cywilnego*, t. 2, cz. 2, s. 241; B. Kaczmarek-Templin, [w:] *System Postępowania Cywilnego*, t. 2, s. 1087.

⁴³ B. Kaczmarek-Templin, [w:] *System Postępowania Cywilnego*, t. 2, s. 1087.

⁴⁴ *Ibidem*, s. 1089.

⁴⁵ J. Sadowski, komentarz do art. 243¹, [w:] *Kodeks postępowania cywilnego*, t. 1. *Komentarz do art. 1–505*³⁹, red. T. Szancilo, Warszawa 2019, Legalis.

że sam art. 243¹ k.p.c. jest traktowany jako mało precyzyjny, ponieważ nie wynika z niego, czy możliwość ustalenia tożsamości ma dotyczyć konkretnego przypadku, czy też istnienia hipotetycznych możliwości technicznych. Problematyka ta ma niebagatelne znaczenie dla dokumentów elektronicznych.

W wypadku natomiast, gdy dokument elektroniczny nie zawiera tekstu i nie pozwala zidentyfikować wystawcy, wówczas zastosowanie znajdzie do niego art. 308 k.p.c. W ten sposób art. 308 k.p.c. znajdzie zastosowanie jedynie do pewnej kategorii dokumentów elektronicznych, które charakteryzują się brakiem tekstu i niemożnością zidentyfikowania wystawcy, ale co ważniejsze nie znajdzie on w ogóle zastosowania do dokumentów tradycyjnych. W tym więc wypadku nastąpi widoczny rozdźwięk między dokumentami tradycyjnymi a dokumentami elektronicznymi. Zgodnie z art. 308 k.p.c. dowody z innych dokumentów niż wymienione w art. 243¹, w szczególności zawierające zapis obrazu, dźwięku albo obrazu i dźwięku, sąd przeprowadza, stosując odpowiednio przepisy z oględzin oraz o dowodzie z dokumentów. Dokumentami elektronicznymi, do których przepis art. 308 k.p.c. znajdzie zastosowanie, będą w szczególności te, które zawierają zapis obrazu, dźwięku albo obrazu i dźwięku. Wśród takich dokumentów można wyróżnić następujące kategorie: dokumenty audytywne (audialne nośniki informacji dające się odebrać słuchem, jak płyta winylowa, taśma magnetyczna, *floppy disk* itp.), dokumenty wizualne (na przykład szkice, mapy), dokumenty audiatywno-wizualne (nagrania dźwięku i obrazu, utwory audiowizualne), dokumenty osmologiczne, dokumenty audiatywno-wizualno-tekstowe (film z tekstem, protokół elektroniczny), dokumenty poligraficzne⁴⁶. Nie jest to wyliczenie taksatywne, ponieważ wraz z rozwojem techniki pojawiają się dalsze możliwości utrwalania i odtwarzania treści⁴⁷. Sposób przeprowadzenia dowodu z dokumentów nietekstowych zależy od tego, jakie fakty o istotnym znaczeniu dla rozstrzygnięcia sprawy mają zostać udowodnione tym dokumentem⁴⁸. Gdyby istniała potrzeba oceny cech zewnętrznych dokumentu, konieczne wówczas byłoby przeprowadzenie dowodu, przy zastosowaniu przepisów o dowodzie z oględzin (art. 292–298 k.p.c.). Natomiast gdy ocena sprowadzałaby się do treści nośnika informacji, to wtedy sąd, przeprowadzając dowód, stosowałby przepisy o dowodzie z dokumentów (art. 244–257 k.p.c.)⁴⁹. Z kolei, gdy dowód z dokumentu zawierałby zarówno tekst, jak i dźwięk albo obraz i dźwięk, sąd zmuszony byłby przeprowadzić dowód w zakresie stanowiącym tekst przy odpowiednim zastosowaniu art. 244–257 k.p.c., natomiast w pozostałym zakresie stosowałby art. 308 k.p.c.⁵⁰

⁴⁶ P. Feliga, komentarz do art. 308, [w:] *Kodeks postępowania cywilnego*, t. 2. *Komentarz do art. 205¹–424¹²*, red. A. Marciniak, Warszawa 2019, Legalis.

⁴⁷ *Ibidem*.

⁴⁸ *Ibidem*.

⁴⁹ *Ibidem*.

⁵⁰ Por. *ibidem*.

III. DOKUMENTY TRADYCYJNE I DOKUMENTY ELEKTRONICZNE A DOMNIEMANIA WYNIKAJĄCE Z ART. 244 I ART. 245 K.P.C.

Omawiając zagadnienie dokumentów tradycyjnych i elektronicznych, należałoby wskazać na kwestię możliwych kwalifikacji z punktu widzenia kategorii dokumentu urzędowego oraz dokumentu prywatnego. Jeżeli chodzi o dokumenty urzędowe, to zgodnie z art. 244 § 1 k.p.c. są to dokumenty sporządzone w przepisanej formie przez powołane do tego organy władzy publicznej i inne organy państwowe w zakresie ich działania i stanowią one dowód tego, co zostało w nich urzędowo zaświadczone. Dotyczy to także dokumentów urzędowych sporządzonych przez podmioty inne niż organy wskazane powyżej, jeżeli upoważnienie do ich sporządzenia następuje w zakresie zleconych im przez ustawę zadań z dziedziny administracji publicznej (art. 244 § 2 k.p.c.). Natomiast dokumenty prywatne są to dokumenty sporządzone w formie pisemnej albo elektronicznej i stanowią dowód tego, że osoba, która je podpisała, złożyła oświadczenie zawarte w dokumencie (art. 245 k.p.c.)⁵¹.

Przenosząc to na dokumenty tradycyjne oraz na dokumenty elektroniczne, należy założyć, że zarówno jedne, jak i drugie mogą przyjmować postać dokumentów urzędowych oraz dokumentów prywatnych. Problem sprowadza się głównie do kwestii ustalenia wystawcy dokumentu. Zasadniczo warunkiem umożliwiającym zastosowanie wskazanych norm jest, aby dowody te zawierały treść i możliwe było ustalenie ich wystawców (art. 243¹ k.p.c.). Dokumenty zawierające tekst umożliwiający ustalenie wystawcy będą zatem podlegały pełnej regulacji o dowodzie z dokumentów. Tak więc w tym kontekście uzasadnione staje się stwierdzenie, że zarówno dokumenty tradycyjne, jak i elektroniczne mogą być traktowane jako dokumenty urzędowe oraz jako dokumenty prywatne. Jako dokumenty urzędowe będą korzystały z domniemań: a) prawdziwości (autentyczności), czyli pochodzenia od kompetentnego organu; b) oraz zgodności z prawdą treści złożonego oświadczenia. Natomiast jako dokumenty prywatne będą korzystały jedynie z domniemania autentyczności.

Wątpliwości rodzą się jednak na tle zastosowania art. 245 k.p.c., a mianowicie domniemanie prawne związane z dokumentem prywatnym polegające na przyjęciu, że oświadczenie zawarte w dokumencie prywatnym pochodzi od osoby, która go podpisała, dotyczy dokumentów prywatnych sporządzonych w formie pisemnej albo formie elektronicznej w rozumieniu art. 78¹ k.c.⁵² To zaś oznacza, że forma dokumentowa, o której mowa w art. 77² k.c., nie korzysta z domniemania prawnego uregulowanego w art. 245 k.p.c.⁵³ W konsekwencji jedynie dokumenty zawierające informacje w formie tekstowej oraz podpisane własnoręcznie lub

⁵¹ Więcej zob. E. Rudkowska-Ząbczyk, [w:] *Dowody i postępowanie dowodowe w sprawach cywilnych*, s. 520, 521; K. Knoppek, [w:] *System Prawa Procesowego Cywilnego*, t. 2, cz. 2, s. 199 n.

⁵² Por. M. Rejda, komentarz do art. 243¹, [w:] *Kodeks postępowania cywilnego*, t. 2.

⁵³ *Ibidem*.

bezpiecznym podpisem będą korzystały z przedmiotowego domniemania. Tym samym dokumenty zawierające tekst, ale niepodpisane, nie będą mogły korzystać z domniemania z art. 245 k.p.c.⁵⁴

W przypadku dokumentu tradycyjnego oraz dokumentu elektronicznego, jeżeli nie można ustalić wystawcy, pojawia się kwestia anonimu⁵⁵. Anonim może więc występować nie tylko w dokumentach tradycyjnych (papierowych), ale także w dokumentach elektronicznych zawierających tekst⁵⁶. K. Knoppek w swoim czasie stanął na stanowisku, że tekst niepodpisany przez wystawcę nie może uchodzić za dokument w rozumieniu przepisów prawa cywilnego procesowego⁵⁷. Wyważony pogląd w tej materii zaprezentował T. Ereciński, który zauważył, że podpis decyduje jedynie o wartości dowodowej konkretnego dokumentu i nie może być traktowany jako element konstytutywny⁵⁸.

Istotą anonimu jest niemożność ustalenia wykonawcy, co oznacza, że nie można go zakwalifikować jako dowód w rozumieniu art. 243¹ k.p.c. Anonim nie spełnia zatem waloru dokumentu w rozumieniu art. 245 k.p.c., natomiast nie oznacza to, że nie będzie zawierał istotnych okoliczności, bo tak może być, a wówczas jego ocena powinna odbywać się w kontekście całego materiału na podstawie art. 233 § 1 k.p.c.⁵⁹ Anonim nie może być też uznany za dokument urzędowy⁶⁰. Z drugiej zaś strony anonim należy potraktować w kategoriach dokumentu, więc wobec nowej definicji dokumentu dowód z anonimu powinien być przeprowadzony na podstawie art. 308 k.p.c., mimo że ta regulacja wskazuje na dokumenty zawierające zapis dźwięku lub obrazu albo obrazu i dźwięku, to jednak ustawodawca posługuje się tu sformułowaniem „w szczególności”, co można interpretować w ten sposób, że głównie (a zwłaszcza lub przede wszystkim) mowa jest o tych dokumentach, ale nie jest to bynajmniej katalog zamknięty. W konsekwencji zastosowanie art. 308 k.p.c. jest szersze i obejmuje również te dokumenty, które nie zawierają dźwięku czy obrazu. Nie wydaje się zatem aktualny w kontekście omawianej tu regulacji pogląd, że do anonimu ma zastosowanie art. 309 k.p.c., a nie art. 308 k.p.c.

⁵⁴ *Ibidem*; M. Nowak, *Rodzaje dowodów elektronicznych w postępowaniu cywilnym*, s. 550.

⁵⁵ Na temat anonimu m.in. Ł. Błaszczak, *Czy anonim może być dowodem w procesie cywilnym?*, s. 19 n.; M. Rusiński, *Dowód z anonimu w procesie cywilnym*, [w:] *Honeste procedere. Księga jubileuszowa dedykowana Profesorowi Kazimierzowi Lubińskiemu*, red. A. Laskowska-Hulisz, J. May, M. Mrówczyński, Warszawa 2017, s. 440 n.

⁵⁶ Ł. Błaszczak, *Czy anonim może być dowodem w procesie cywilnym?*, s. 20; B. Kaczmarek-Templin, *Jeszcze raz na temat anonimu*, „Palestra” 2022, nr 7–8, s. 23 n.

⁵⁷ K. Knoppek, *Dokument w procesie cywilnym*, s. 40.

⁵⁸ T. Ereciński, *Z problematyki dowodu z dokumentów w sądowym postępowaniu cywilnym*, [w:] *Studia z prawa postępowania cywilnego. Księga pamiątkowa ku czci Zbigniewa Resicha*, red. M. Jędrzejewska, T. Ereciński, Warszawa 1985, s. 77.

⁵⁹ J. Kaspryszyn, *Znaczenie procesowe kopii dokumentu*, „Prawo Zamówień Publicznych” 2019, nr 2 (61), s. 33.

⁶⁰ Ł. Błaszczak, *Czy anonim może być dowodem w procesie cywilnym?*, s. 20 n.; M. Rusiński, *Dowód z anonimu w procesie cywilnym*, s. 445.

IV. PROBLEM WYDRUKÓW KOMPUTEROWYCH (WYDRUKÓW STRON INTERNETOWYCH), WYDRUKÓW WERYFIKACYJNYCH, BILINGÓW, KOPII DOKUMENTU ORAZ NAGRAŃ Z KAMER SERWISOWYCH

Odnosnie do wydruku strony internetowej to w zależności od cech może on mieścić się w kategorii dokumentów z art. 243¹ k.p.c. lub w kategorii dokumentów z art. 308 k.p.c. Do tych ostatnich zaliczone zostaną na przykład rzuty ekranu. Wydruki komputerowe zakwalifikowane zostaną jako dokumenty elektroniczne. Problemem jest, czy stosujemy tu art. 308 k.p.c., czy też art. 309 k.p.c. Kwestia ta nie jest jednolicie oceniana. W doktrynie K. Flaga-Gieruszyńska przyjmuje, że w takim wypadku powinno się stosować art. 309 k.p.c., ponieważ dowód z wydruków komputerowych jest innym środkiem dowodowym w rozumieniu art. 309 k.p.c. i jeżeli wydruk komputerowy nie zawiera tekstu i nie można ustalić jego wystawcy, będzie to środek dowodowy z art. 309 k.p.c.⁶¹ Wydaje się, że koncepcja ta jest za daleko idąca, a każdy wydruk elektroniczny można zakwalifikować jako przyrząd przenoszący obraz, a zatem nie można odwoływać się tu do art. 309, lecz do art. 308 k.p.c. Wydruki stron internetowych w postaci tak zwanych rzutów ekranu należy traktować jako dowody z innych dokumentów niż wymienione w art. 243¹ k.p.c. Zawierają one zapis obrazu i należy do nich stosować odpowiednio przepisy o dowodzie z oględzin oraz o dowodzie z dokumentów⁶². Identyczne założenie należałoby przyjąć, gdy chodzi o wiadomości e-mailowe, które zostaną przedstawione jako dowody w procesie cywilnym.

W świetle prawa procesowego cywilnego wydruk weryfikacyjny to dokument uzyskany z systemu teleinformatycznego (art. 140 § 2 k.p.c.). Także wyrok może być utrwalony w systemie teleinformatycznym (art. 324 § 4 k.p.c.). Należy jednak przyjąć, że wydruk weryfikacyjny to dokument odzwierciedlający istnienie innego dokumentu, ale niebędący jego odpisem⁶³. Wydruk weryfikacyjny może być złożony jako dowód w innej sprawie i wówczas konieczne staje się określenie jego statusu. Uzasadnione jest przyjęcie stanowiska, że wydruk weryfikacyjny jest dokumentem i to dokumentem o charakterze urzędowym⁶⁴.

Wątpliwość rodzą się także w kontekście danych bilingowych, będących danymi kontrahenta czy też nabywcy. Dane bilingowe zwykle zawierają informacje dotyczące numeru stacji abonenta, adresu abonenta, liczby jednostek taryfikacyjnych, numerów, z którymi abonent nawiązał połączenie, daty, rodzaje połączeń⁶⁵. Materiał dowodowy dokumentujący aktywność telefonów komórkowych należałoby zakwalifikować jako inne dowody niż wymienione w art. 243¹ k.p.c., a w związku

⁶¹ K. Flaga-Gieruszyńska, [w:] *System Postępowania Cywilnego*, t. 2, s. 1407.

⁶² B. Kaczmarek-Templin, [w:] *System Postępowania Cywilnego*, t. 2, s. 1105.

⁶³ *Ibidem*, s. 1102.

⁶⁴ *Ibidem*, s. 1104.

⁶⁵ M. Nowak, *Rodzaje dowodów elektronicznych w postępowaniu cywilnym*, s. 552.

z tym do bilingów właściwe staje się zastosowanie art. 308 k.p.c. Przed nowelizacją dowód ten przeprowadzany był na podstawie art. 309 k.p.c. W obecnym stanie prawnym sięganie do art. 309 k.p.c. w celu przeprowadzenia tego dowodu nie jest już potrzebne, ponieważ wystarczającą normą jest przepis art. 308 k.p.c. jako podstawa podejmowania czynności dowodowych względem wykazu połączeń telefonicznych⁶⁶.

Odnosząc się natomiast do kopii dokumentu, co będzie zachowywało aktualność w odniesieniu do dokumentów tradycyjnych, a nie do dokumentów elektronicznych, to należy przyjąć, że mamy do czynienia z dokumentem, tyle że nie pierwotnym, lecz wtórnym. Moc dowodowa takiego nieoryginalnego dokumentu będzie z pewnością mniejsza niż moc dowodowa dokumentu oryginalnego. Sąd oraz strona przeciwna mają prawo domagać się okazania dokumentu w oryginale. O możliwości żądania od strony lub organu dokumentu w oryginale mowa w art. 128, 129, 248, 249 i 250 k.p.c.⁶⁷ Na gruncie poprzedniego brzmienia przepisu Sąd Najwyższy w uchwale z dnia 29 marca 1994 roku⁶⁸ stwierdził, że niepoświadczona podpisem strony kserokopia nie jest dokumentem. Poświadczoną kserokopię należało jednak uznać za dokument prywatny świadczący o istnieniu oryginału o określonej treści i formie⁶⁹. Sąd Najwyższy w postanowieniu z dnia 7 lutego 2006 roku⁷⁰ uznał, że podstawą żądania oddalenia wniosku o wpis hipoteki do księgi wieczystej może być kserokopia dokumentu urzędowego. Natomiast w wyroku z dnia 14 lutego 2007 roku⁷¹ stwierdzono, że niepoświadczona kserokopia nie jest dokumentem i nie może być podstawą prowadzenia dowodu na podstawie art. 308. Zgodnie z obowiązującą treścią art. 243¹ i 308 kserokopia jest dokumentem, jeżeli jest nośnikiem zawierającym pewną informację⁷². Kserokopia zawierająca tekst sporządzony za pomocą znaków alfabetu i reguł językowych, który umożliwia ustalenie jego autora, jest dokumentem w rozumieniu art. 244 i następnych⁷³. Kserokopia może być dowodem na podstawie art. 308, jeżeli zawiera informację niewyrażoną za pomocą znaków alfabetu i reguł językowych⁷⁴.

Wreszcie nagranie z kamer serwisowych zaliczyć należy do innych dowodów niż wymienione w art. 243¹ k.p.c. i przeprowadzenie nagrania w sądowym postępowaniu cywilnym będzie mogło nastąpić z zastosowaniem art. 308 k.p.c.

⁶⁶ K. Flaga-Gieruszyńska, [w:] *System Postępowania Cywilnego*, t. 2, s. 1409.

⁶⁷ K. Knoppek, komentarz do art. 243¹, [w:] *Kodeks postępowania cywilnego*, t. 1. *Komentarz do art. 1–366*, red. T. Wiśniewski, Warszawa 2021, LEX; B. Kaczmarek-Templin, [w:] *System Postępowania Cywilnego*, t. 2, s. 1100.

⁶⁸ III CZP 37/94, OSNCP 1994/11, poz. 206

⁶⁹ T. Zembruski, komentarz do art. 308, [w:] *Kodeks postępowania cywilnego*, t. 1. *Komentarz do art. 1–366*.

⁷⁰ IV CK 361/05, OSNC 2006/11, poz. 190.

⁷¹ II CSK 401/06, LEX nr 453727.

⁷² B. Kaczmarek-Templin, [w:] *System Postępowania Cywilnego*, t. 2, s. 1100.

⁷³ T. Zembruski, komentarz do art. 308.

⁷⁴ *Ibidem*.

W świetle bowiem wskazanej regulacji dowody tego rodzaju będą dowodami zawierającymi zapis obrazu, dźwięku albo obrazu i dźwięku. Tak więc nagranie z kamer serwisowych niewątpliwie wpisuje się w tę specyfikę dowodu.

V. DOWÓD Z INFORMACJI ZAWARTYCH (ZAPISANYCH) W *BLOCKCHAIN*

Ideą działania *blockchain* jest tworzenie łańcucha bloków, z których każdy będzie zależał od poprzedniego. Przez blok należy rozumieć ustrukturyzowany zestaw danych, który dla łatwiejszego wyobrażenia możemy nazwać tabelą⁷⁵. W takiej tabeli zamieścimy informację dotyczącą niego samego, a także zestaw różnych transakcji czy danych, albo ewentualnie dowolnych informacji, które mamy zamiar zamieścić w bloku⁷⁶. Innymi słowy *blockchain* to kod, który umożliwia nam zidentyfikowanie wystawcy⁷⁷. Każdy blok *blockchain* składa się z kilku elementów: indeksu (nagłówka), znacznika czasu, a dalej w bloku właściwym znajduje się *hash* poprzedniego bloku, wygenerowany zostaje nowy *hash*, który zostanie skierowany do kolejnego bloku i wreszcie dane zapisane w bloku⁷⁸. Ma to istotne znaczenie, ponieważ dokument wpisany w *blockchain* istotnie różni się od tradycyjnego dokumentu, ale co ważniejsze wpisuje się on w definicję dokumentu elektronicznego z art. 3 rozporządzenia eIDAS, cytowanego wcześniej: „każda treść przechowywana w postaci elektronicznej”⁷⁹. Wynika z tego, że nie chodzi tu tylko i wyłącznie o treść zamkniętą w pewnej całości czy formacie jak PDF, lecz także o treść wpisaną w *blockchain*, zdanatyzowaną, byle możliwą do odtworzenia oraz chociażby pośredniej percepcji przez człowieka⁸⁰.

Technologia *blockchain* służy zapewnieniu integralności i autentyczności dokumentu. Co do zasady poza zakresem funkcjonalności tej technologii jest ustalenie wystawcy dokumentu, chyba że jego ustalenie możliwe jest na podstawie autentyczności dokumentów (bloków) i powiązania z innymi dokumentami

⁷⁵ M. Pecyna, A. Behan, Smart contracts — nowa technologia prawa umów, „Transformacje Prawa Prywatnego” 2020, nr 3, s. 190.

⁷⁶ *Ibidem*, s. 191; także D. Szostek, *Blockchain*, [w:] *idem*, *Blockchain a prawo*, Warszawa 2018, Legalis.

⁷⁷ D. Szostek, *Sztuczna inteligencja a kody. Czy rozwiązaniem dla uregulowania sztucznej inteligencji jest smart contract i blockchain?*, [w:] *Prawo sztucznej inteligencji*, red. L. Lai, M. Świerczyński, Warszawa 2020, Legalis.

⁷⁸ M. Pecyna, A. Behan, Smart contracts, s. 191; także D. Szostek, *Dokument 3.0 a postępowanie dowodowe*, [w:] *Prawo nowych technologii. Księga z okazji jubileuszu 20-lecia działalności Centrum Badań Problemów Prawnych i Ekonomicznych Komunikacji Elektronicznej i Studenckiego Kola Naukowego — Blok Prawa Komputerowego*, red. J. Gołaczyński, Warszawa 2022, s. 265.

⁷⁹ D. Szostek, *Dokument 3.0 a postępowanie dowodowe*, s. 264.

⁸⁰ *Ibidem*, s. 264.

(blokami)⁸¹. W tym wypadku ustalenie integralności i autentyczności dokumentu polega na porównaniu treści dokumentu z wygenerowanym na jego podstawie haszem, który stał się częścią treści innego dokumentu. Jeżeli wynik jest pozytywny, to w konsekwencji oznacza, że dokument jest autentyczny⁸².

Jeśli umowy zostają zawarte w odrębnych blokach (dokumentach) wraz z oświadczeniem każdej ze stron, generowany jest odrębny *hash*. Każdy z tych hashów jest elementem trzeciego bloku zawierającego połączenie oświadczeń każdej ze stron⁸³. Zmiana treści pierwotnego dokumentu bloku powoduje zmianę numeru hasha, który został w pierwotnej treści zaimplementowany do bloku będącego zespoleniem dwóch oświadczeń. Każda ze stron może odrębnie przechowywać trzeci z bloków — stanowiący dowód dwóch oświadczeń woli⁸⁴. Jednocześnie zaletą dokumentu sporządzonego w technologii *blockchain* jest jego rozproszenie. Nie ma potrzeby dostępu do serwera, w którym znajduje się pierwotny dokument, by zbadać jego autentyczność. Wystarczy dostęp do dokumentu (dokumentów), w których umieszczony został *hash* badanego dokumentu. Metoda ta umożliwi każdemu przechowywanie kryptograficznego skrótu dowolnego dokumentu w *blockchain*, co potwierdza, że dane dobro cyfrowe istniało już, gdy dany blok został dodany do łańcucha⁸⁵.

Uwzględniając to, należy przyjąć, że baza danych zawarta w *blockchain* będzie odpowiadała definicji dokumentu jako nośnika informacji, umożliwiając zapoznanie się z jej treścią (art. 77³ k.c.). Jeśli na podstawie tego dokumentu będzie można ustalić jego wystawcę, dokument będzie odpowiadał definicji formy dokumentowej (art. 77² k.c.). Oznacza to także, że informacje zawarte w *blockchain* będą mogły być przedmiotem dowodzenia w procesie cywilnym⁸⁶. Jeżeli z informacji tych będzie możliwe wyłonienie treści oraz ustalenie wystawcy, to powinno się potraktować dane zawarte w *blockchain* jako dokument elektroniczny, do którego zastosowanie znajdzie art. 243¹ k.p.c., chyba że dokument ten będzie nośnikiem innych informacji (zapisu obrazu i dźwięku itp.), wówczas to dowód z tego dokumentu będzie przeprowadzony według art. 308 k.p.c.⁸⁷ Dowód z dokumentu może być prowadzony na okoliczność jego treści oraz treści i jego wystawcy. Dowód dokumentu sporządzonego w technologii *blockchain* może być przeprowadzony

⁸¹ K. Piech, *Leksykon pojęć na temat technologii blockchain i kryptowalut. Przygotowany w ramach Strumienia Blockchain i Kryptowaluty programu „Od papierowej do cyfrowej Polski”*, <https://www.gov.pl/documents/31305/0/leksykon+poje%CC%82+na+temat+technologii+blockchain+i+kryptowalut.pdf/77392774-1180-79ab-4dd5-089ffab37602>, s. 5.

⁸² B. Klinger, J. Szczepański, *Blockchain — historia, cechy i główne obszary zastosowań*, „Człowiek w Cyberprzestrzeni” 2017, nr 1, s. 14.

⁸³ H. Dikariev, M. Miłosz, *Technologia blockchain i jej zastosowania*, „Journal Computer Sciences Institute” 2018, nr 6, s. 60; M. Pecyna, A. Behan, *Smart contracts*, s. 191 n.

⁸⁴ D. Szostek, *Technologia blockchain a trwałe nośnik*, [w:] *idem*, *Blockchain a prawo*.

⁸⁵ *Ibidem*.

⁸⁶ D. Szostek, *Dokument 3.0 a postępowanie dowodowe*, s. 264.

⁸⁷ D. Szostek, *Sztuczna inteligencja a kody*.

z udziałem lub bez udziału biegłego — art. 254§1 k.p.c. Jeśli sąd będzie dysponował oprogramowaniem umożliwiającym porównanie badanego dokumentu (bloku) z materiałem porównawczym w postaci dokumentu, którego częścią stał się *hash* pierwotnego dokumentu, badanie autentyczności dokumentu z udziałem biegłego jest zbędne. Porównanie *hash* pozwoli na ustalenie autentyczności dokumentu⁸⁸.

PODSUMOWANIE

W świetle obowiązujących regulacji dokument elektroniczny nie jest i nie może być traktowany jako oddzielna kategoria dokumentu. Dokument tradycyjny i dokument elektroniczny to jedna postać dokumentu, który jest traktowany jako ten sam środek dowodowy, a więc środek w postaci dowodu z dokumentu. Potrzeba zmiany przepisów w odniesieniu do dokumentów elektronicznych jest jak najbardziej uzasadniona i taki też postulat należy tu postawić.

Pojawia się wiele wątpliwości związanych ze stosowaniem jednolitej definicji dla dokumentów tradycyjnych oraz dokumentów elektronicznych. Ustawodawca powinien w przyszłości rozważyć konieczność wprowadzenia przepisów do kodeksu postępowania cywilnego dotyczących jedynie dokumentów elektronicznych. Nie chodzi tu o to, że mamy wspólne desygnaty dla dokumentów tradycyjnych oraz dokumentów elektronicznych, lecz o to, że specyfika tych ostatnich jest dość szczególna. Być może definicja dokumentów elektronicznych nie powinna sprowadzać się w ogóle do kwestii nośnika, lecz wyłącznie do kwestii informacji, bez potrzeby odwoływania się do wystawcy takiego dokumentu. Najistotniejszą bowiem kwestią w wypadku dokumentów elektronicznych jest treść, a nie sam nośnik. Nośnik ma tu znaczenie drugorzędne.

Niewątpliwie w najbliższej przyszłości to nie dokumenty tradycyjne będą się rozwijały, jako że ich rola najpewniej zostanie znacznie zmarginalizowana. Przyszłość należy do dokumentów elektronicznych, które będą występowały pod różnymi postaciami. Z całą pewnością zastąpią one kategorię dokumentów tradycyjnych, a przynajmniej staną się bardziej powszechne. W konsekwencji wraz z dalszym rozwojem technologicznym staniemy przed koniecznością dopasowania regulacji w prawie procesowym cywilnym do dowodów elektronicznych tak, jak będzie tego wymagała otaczająca nas rzeczywistość. To zaś oznacza, że nawet jeżeli dziś odrębność dokumentów elektronicznych od dokumentów tradycyjnych jest kwestionowana z racji tego, że mamy jedną definicję dokumentu z art. 77³ k.c., to jednak widoczne są pewne symptomy, które już teraz nakazywałyby indywidualne podejście do dokumentu elektronicznego i nieutożsamianie go z dokumentem tradycyjnym.

⁸⁸ D. Szostek, *Dokument 3.0 a postępowanie dowodowe*, s. 284.

EVIDENCE FROM A TRADITIONAL (PAPER) DOCUMENT VERSUS
EVIDENCE FROM AN ELECTRONIC DOCUMENT: THE PROBLEM
OF SEPARATENESS OR IDENTITY OF MEANS OF PROOF.
DE LEGE FERENDA AND DE LEGE LATA POSTULATES

Summary

The article deals with the issue of the use of evidence in civil proceedings. It refers to the issue of paper evidence and electronic evidence. The concept of evidence is not regulated by the Code of Civil Procedure. It is, in contrast, found in the Civil Code. The study clarifies many issues related to the use of electronic evidence in civil trials. It presents the views of the doctrine and the position of the courts.

Keywords: traditional document, electronic document, civil process, court, taking evidence, legal presumptions

BIBLIOGRAFIA

- Allerhand M., *Kodeks postępowania cywilnego*, Lwów 1932.
- Bieliński A., *Charakter podpisu w polskim prawie cywilnym materialnym i procesowym*, Warszawa 2007.
- Bieliński A., *Wykorzystanie elektronicznych nośników informacji w polskim postępowaniu cywilnym ze szczególnym uwzględnieniem dokumentów oraz umów procesowych*, [w:] *Europeizacja prawa prywatnego*, t. 1, red. M. Pazdan, W. Popiołek, E. Rott-Pietrzyk, M. Szpunar, Warszawa 2008.
- Berutowicz W., *Postępowanie cywilne w zarysie*, Warszawa 1984.
- Błaszczak Ł., [w:] *Dowody i postępowanie dowodowe w sprawach cywilnych. Komentarz praktyczny z orzecznictwem. Wzory czynności sądowych i pism procesowych*, red. Ł. Błaszczak, K. Markiewicz, Warszawa 2015.
- Błaszczak Ł., [w:] *System Postępowania Cywilnego*, t. 2. *Dowody w postępowaniu cywilnym*, red. Ł. Błaszczak, Warszawa 2021.
- Błaszczak Ł., *Czy anonim może być dowodem w procesie cywilnym?*, „Palestra” 2022, nr 5.
- Broniewicz W., Marciniak A., Kunicki I., *Postępowanie cywilne w zarysie*, Warszawa 2014.
- Czech K., *Dowody i postępowanie dowodowe w międzynarodowym arbitrażu handlowych oraz inwestycyjnym. Zagadnienia wybrane*, Warszawa 2017.
- Dikariev H., Miłosz M., *Technologia blockchain i jej zastosowania*, „Journal Computer Sciences Institute” 2018, nr 6.
- Ereciński T., *Z problematyki dowodu z dokumentów w sądowym postępowaniu cywilnym*, [w:] *Studia z prawa postępowania cywilnego. Księga pamiątkowa ku czci Zbigniewa Resicha*, red. M. Jędrzejewska, T. Ereciński, Warszawa 1985.
- Feliga P., komentarz do art. 308, [w:] *Kodeks postępowania cywilnego*, t. 2. *Komentarz do art. 205¹–424¹²*, t. 2, red. A. Marciniak, Warszawa 2019, Legalis.
- Flaga-Gieruszyńska K., [w:] *System Postępowania Cywilnego*, t. 2. *Dowody w postępowaniu cywilnym*, red. Ł. Błaszczak, Warszawa 2021.
- Gil I., Gil P., *Dowodzenie w postępowaniu cywilnym*, Warszawa 2019.
- Jesion M., *Dowód z elektronicznego dokumentu prywatnego w postępowaniu cywilnym*, „Prawo Mediów Elektronicznych” 2019, nr 1.
- Kaczmarek B., *Dowód z dokumentu elektronicznego w świetle przepisów o dowodach w postępowaniu cywilnym*, „Monitor Prawniczy” 2006, nr 16.

- Kaczmarek B., *Moc dowodowa dokumentu elektronicznego w postępowaniu cywilnym — polemika*, „Monitor Prawniczy” 2008, nr 5.
- Kaczmarek-Templin B., [w:] *System Postępowania Cywilnego*, t. 2. *Dowody w postępowaniu cywilnym*, red. Ł. Błaszczak, Warszawa 2021.
- Kaczmarek-Templin B., *Jeszcze raz na temat anonimu*, „Palestra” 2022, nr 7–8.
- Kaspryszyn J., *Podpis własnoręczny jako element formy pisemnej czynności prawnych*, Kraków 2007.
- Kaspryszyn J., *Znaczenie procesowe kopii dokumentu*, „Prawo Zamówień Publicznych” 2019, nr 2 (61).
- Klinger B., Szczepański J., *Blockchain — historia, cechy i główne obszary zastosowań*, „Człowiek w Cyberprzestrzeni” 2017, nr 1.
- Knoppek K., [w:] *System Prawa Procesowego Cywilnego*, t. 2, cz. 2. *Postępowanie procesowe przed sądem pierwszej instancji*, red. T. Wiśniewski, Warszawa 2016.
- Knoppek K., *Dokument w procesie cywilnym*, Poznań 1993.
- Knoppek K., komentarz do art. 243¹, [w:] *Kodeks postępowania cywilnego*, t. 1. *Komentarz do art. 1–366*, red. T. Wiśniewski, Warszawa 2021, LEX.
- Miszewski W., *Proces cywilny w zarysie. Część pierwsza*, Warszawa–Łódź 1946.
- Nowak M., *Rodzaje dowodów elektronicznych w postępowaniu cywilnym*, „Polski Proces Cywilny” 2022, nr 3.
- Pecyna M., Behan A., *Smart contracts — nowa technologia prawa umów*, „Transformacje Prawa Prywatnego” 2020, nr 3.
- Piasecki K., *Postępowanie sporne rozpoznawcze w sprawach cywilnych*, Warszawa 2011.
- Piech K., *Leksykon pojęć na temat technologii blockchain i kryptowalut. Przygotowany w ramach Strumienia Blockchain i Kryptowaluty programu „Od papierowej do cyfrowej Polski”*, <https://www.gov.pl/documents/31305/0/leksykon+pojęć+na+temat+technologii+blockchain+i+kryptowalut.pdf/77392774-1180-79ab-4dd5-089fab37602>.
- Pietrzkowski H., *Czynności procesowe zawodowego pełnomocnika w sprawach cywilnych*, Warszawa 2020.
- Rejda M., komentarz do art. 243¹, [w:] *Kodeks postępowania cywilnego*, t. 2. *Komentarz do art. 205¹–424¹²*, red. A. Marciniak, Warszawa 2019, Legalis.
- Resich Z., [w:] Jodłowski J., Resich Z., *Postępowanie cywilne*, Warszawa 1979.
- Rudkowska-Ząbczyk E., [w:] *Dowody i postępowanie dowodowe w sprawach cywilnych. Komentarz praktyczny z orzecnictwem. Wzory czynności sądowych i pism procesowych*, red. Ł. Błaszczak, K. Markiewicz, Warszawa 2015.
- Rudkowska-Ząbczyk E., [w:] Marszałkowska-Krześ E., Błaszczak Ł., Gil I., Rudkowska-Ząbczyk E., *Postępowanie cywilne*, Warszawa 2011.
- Rusiński M., *Dowód z anonimu w procesie cywilny*, [w:] *Honeste procedere. Księga jubileuszowa dedykowana Profesorowi Kazimierzowi Lubińskiemu*, red. A. Laskowska-Hulisz, J. May, M. Mrówczyński, Warszawa 2017.
- Rusiński M., *Dowód z dokumentu elektronicznego i wydruku w procesie cywilnym w świetle znowelizowanych przepisów kodeksu postępowania cywilnego*, „Przegląd Sądowy” 2017, nr 2.
- Sadomski J., komentarz do art. 77³, [w:] *Kodeks cywilny. Komentarz*, t. 1, cz. 2 (art. 56–125), red. J. Gudowski, Warszawa 2021, LEX.
- Sadomski J., komentarz do art. 243¹, [w:] *Kodeks postępowania cywilnego*, t. 1. *Komentarz do art. 1–505³⁹*, red. T. Szanciło, Warszawa 2019, Legalis.
- Stefko K., *Postępowanie cywilne*, Lwów 1936.
- Szostek D., *Blockchain*, [w:] D. Szostek, *Blockchain a prawo*, Warszawa 2018, Legalis.
- Szostek D., *Dokument 3.0 a postępowanie dowodowe*, [w:] *Prawo nowych technologii. Księga z okazji jubileuszu 20-lecia działalności Centrum Badań Problemów Prawnych i Ekonomicznych Komunikacji Elektronicznej i Studenckiego Koła Naukowego — Blok Prawa Komputerowego*, red. J. Gołaczyński, Warszawa 2022.

- Szostek D., *Nowe ujęcie dokumentu w polskim prawie prywatnym ze szczególnym uwzględnieniem dokumentu w postaci elektronicznej*, Warszawa 2012.
- Szostek D., *Sztuczna inteligencja a kody. Czy rozwiązaniem dla uregulowania sztucznej inteligencji jest smart contract i blockchain?*, [w:] *Prawo sztucznej inteligencji*, red. L. Lai, M. Świerczyński, Warszawa 2020, Legalis.
- Szostek D., Świerczyński M., *Moc dowodowa dokumentu elektronicznego w postępowaniu cywilnym*, „Monitor Prawniczy” 2007, nr 17.
- Waligórski M., *Polskie prawo procesowe cywilne. Funkcje i struktura procesu*, Warszawa 1947.
- Widło J., *Dowód z dokumentu nieobejmującego podpisu wystawcy (w świetle nowelizacji Kodeksu cywilnego i Kodeksu postępowania cywilnego)*, „Przełęcz Sądowy” 2017, nr 9.
- Wolwiak I., komentarz do art. 243¹, [w:] *Kodeks postępowania cywilnego. Komentarz*, red. P. Rylski, Warszawa 2021, Legalis.
- Wróblewski J., *Sądowe stosowanie prawa*, Warszawa 1988.
- Zalesińska A., *Wpływ informatyzacji na założenia konstrukcyjne procesu cywilnego*, Warszawa 2016.
- Załucki M., komentarz do art. 77³, [w:] *Kodeks cywilny. Komentarz*, red. M. Załucki, Warszawa 2023, Legalis.
- Zembrzuski T., komentarz do art. 308, [w:] *Kodeks postępowania cywilnego*, t. 1. *Komentarz do art. 1–366*, red. T. Wiśniewski, Warszawa 2021, LEX.